

УДК 340.142

ПРЕЦЕДЕНТНА СУДОВА ПРАКТИКА: АНАЛІЗ ЕТАПІВ ЗАПРОВАДЖЕННЯ ТА РОЗВИТКУ В УКРАЇНІ

Н. Стецик

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
вул. Університетська, 1, Львів, Україна, 79000,
e-mail: nazariy.stetsyk@lnu.edu.ua*

Висвітлено доктринальні питання судового прецеденту та прецедентної практики. У зв'язку з цим проаналізовано особливості етапів запровадження та розвитку прецедентної судової практики в Україні. Послідовно охарактеризовано формалізацію загальнообов'язковості та нормативності рішень Верховного Суду України у конкретних судових справах (1 етап); конкретизацію адресата та предмета обов'язковості рішень Верховного Суду України, офіційне публікування на веб-сайті рішень та правових висновків, спробу первинної систематизації правових висновків (2 етап); зміну прецедентної практики з абсолютної («жорсткої») на відносну («м'яку»), можливість відступу та зміни від попередніх прецедентних судових рішень, запровадження терміна «правова позиція» (3 етап); початок діяльності «нового» Верховного Суду, повернення до абсолютної («жорсткої») природи прецедентної практики, запровадження додаткових прецедентних механізмів (4 етап). Висвітлено їх позитивні та негативні аспекти.

Ключові слова: правова позиція, єдність судової практики, Верховний Суд.

DOI: <http://dx.doi.org/10.30970/vla.2019.68.035>

Питання функціонування прецедентної практики в Україні віддавна дискутують у професійному юридичному середовищі, як науковому [4], так і практичному. Підтвердженням постійної значущості цих питань може бути і нещодавнє обговорення LHS Discussion Hub «Прецедентний випадок: чи існує він все-таки?» [19].

При цьому і дотепер спостерігаються діаметрально протилежні позиції щодо можливості та допустимості існування судового прецеденту в Україні, не завжди звертається увага на зміни та доповнення законодавства України з цих питань. А аналіз таких змін та доповнень вже дає підстави виокремити певні етапи у запровадженні та розвитку прецедентної практики в Україні.

Відтак оскільки питання етапів запровадження та розвитку прецедентної практики в Україні залишаються малодослідженими, то розглянемо їх особливості на прикладі відповідних змін і доповнень до законів про судоустрій та процесуальних кодексів України¹.

І етап – формалізація загальнообов'язковості та нормативності рішень Верховного Суду України у конкретних судових справах. 03 серпня 2010 року в Україні набув чинності новий Закон України від 7 липня 2010 року № 2453-VI «Про судоустрій і статус суддів» [14]. Цим законом рішенням Верховного Суду України у конкретних справах вперше було надано загальнообов'язковий та нормативний характер. Так, було внесено доповнення до усіх процесуальних

¹ У додатку до публікації у таблиці схематично описано особливості запровадження та розвитку прецедентної судової практики в Україні на різних етапах.

кодексів України про те, що рішення Верховного Суду України, прийняте за наслідками розгляду заяви про перегляд судового рішення з мотивів неоднакового застосування судом (судами) касаційної інстанції тих самих норм матеріального права у подібних правовідносинах, є обов'язковим для всіх суб'єктів владних повноважень, які застосовують у своїй діяльності нормативно-правовий акт, що містить зазначену норму права, та для всіх судів України. При цьому, суди були зобов'язані узгодити свою судову практику з рішенням Верховного Суду України.

Необхідно зазначити, що таке доповнення новим законом про судоустрій та статус суддів процесуальних кодексів не було свідченням цілеспрямованого бажання законодавця запровадити прецедентну практику. Новим законом законодавець по суті позбавив Верховний Суд України повноважень розглядати та вирішувати справи в касаційному порядку, допуск судових справ на розгляд Верховного Суду України відбувся за ініціативою вищих спеціалізованих судів через відповідний фільтраційний механізм. При цьому Верховний Суд України міг переглядати судові справи вищих спеціалізованих судів у випадках неоднакового застосування лише норм матеріального, а не процесуального права. У такий спосіб Верховний Суд України по суті був позбавлений повноважень здійснювати правосуддя.

Тому в таких умовах формалізація загальнообов'язковості та нормативності рішень Верховного Суду України мала компенсувати суттєве позбавлення його повноважень та продемонструвати важливе значення Верховного Суду України в судовій системі України. Такі процеси були проявом протистояння між Адміністрацією Президента України та Верховним Судом України, їх критикували в науковому та експертному середовищі [3].

Однак незважаючи на цю політичну складову, в правовій системі України вперше було формалізовано та офіційно визнано природу рішень Верховного Суду України як прецедентних.

Особливістю запровадження прецедентної практики в Україні було те, що її одразу запроваджували у всіх категоріях судових справ, на відміну від деяких пострадянських країн (Азербайджан, Естонія, Латвія, Молдова), в яких запровадження відбувалося в окремих видах судочинства [18].

Відтак в Україні почала формуватися прецедентна судова практика. В офіційному виданні Верховного Суду України за цей період було опубліковано витяги із 87 судових рішень із в цілому 647 судових справ, з них 20 витягів зі 142 цивільних справ, 23 витяги із 268 адміністративних справ, 17 витягів із 19 кримінальних справ, 27 витягів із 170 господарських справ [17].

У зв'язку з такими статистичними даними постають питання, за якими критеріями відповідні структурні підрозділи Верховного Суду України відбирали такі витяги для їх офіційного опублікування? Очевидно, що офіційній публікації повинні були підлягати насамперед рішення у складних судових справах, у яких поставали питання правової невизначеності і які сприяли б уподібненню судової практики.

Однак аналіз таких витягів у відповідних судових справах дає підстави стверджувати, що не у всіх них містилися положення, що мали прецедентний характер. У переважній більшості Верховний Суд України відтворював відповідні положення законодавства та констатував просту неправильність та помилковість його застосування. Лише у деяких судових рішеннях Верховний Суд України виявляв проблеми правової невизначеності та формував відповідні правові позиції, які і були змістом його прецедентної практики.

Як приклад прецедентного рішення Верховного Суду України, в якому виявлена проблема правової невизначеності та сформована правова позиція, що

сприяла уподібненню судової практики, можна навести Постанову № 5-1кц11 від 4 квітня 2011 року [8].

У цій кримінальній справі особу було притягнуто до кримінальної відповідальності за виготовлення та зберігання наркотичних засобів і призначено, зокрема, додаткове покарання у вигляді конфіскації майна. Така конфіскація майна була спеціально передбачена санкцією ч. 2 статті 307 за цей злочин. Однак стаття 59 Загальної частини КК України передбачала, що конфіскація майна може бути призначена лише за корисливі злочини. Відтак аналогічні кримінальні справи вирішували по-різному, в одних – суди застосовували припис статті 59 як загальної норми та не призначали конфіскацію майна, інші ж суди – застосовували припис статті 307 як спеціальної норми та призначали конфіскацію майна.

Відтак Верховний Суд України констатував у цій справі конкуренцію між приписами Загальної та Особливої частин Кримінального кодексу України та надав перевагу припису Загальної частини КК України. У правовій позиції Верховний Суд України підсумував, що «суд при призначенні покарання має виходити не тільки з меж караності діяння, встановлених у відповідній санкції статті Особливої частини КК України, а й із тих норм Загальної частини КК України, в яких регламентуються цілі, система покарань, підстави, порядок та особливості застосування окремих його видів, а також регулюються інші питання, пов'язані з призначенням покарання, здатні вплинути на вибір (обрання) судом певних його видів і міри, в тому числі й тих положень, що передбачені частиною другою статті 59 КК України» [8]. Отже, положення було сформульовано так: «конфіскація майна не може бути застосована як додаткове покарання, якщо злочин вчинено не з корисливих мотивів, навіть якщо у санкції статті КК України таке покарання є обов'язковим» [8].

Варто зазначити, що нижчестоящі судові органи застосовували цю правову позицію в аналогічних судових справах. Наприклад, за вчинений аналогічний злочин Івано-Франківський районний суд у справі № 344/1427/13-к від 12 серпня 2013 року не призначив додаткове покарання у вигляді конфіскації майна саме з урахуванням правової позиції викладеної в Постанові Верховного Суду України від 04 квітня 2011 року у справі № 5-1кц11, про те, що суд не призначає передбачене в санкції статті додаткове покарання у вигляді конфіскації майна у випадках, коли злочин вчинено не з корисливих мотивів [1].

У зв'язку зі запровадженням прецедентної практики в Україні, важливим є питання про адресатів, тобто коло осіб, на яких поширюється обов'язковість рішень Верховного Суду України. Адресатом рішень Верховного Суду України законодавчий припис встановив усіх суб'єктів владних повноважень, а не лише судові органи, які розглядатимуть та вирішуватимуть аналогічні судові справи. У зв'язку з цим постають доктринальні питання, чи можуть називатися судовими прецедентами рішення верховних судів, які поширюються на інші несудові органи влади, які не розглядають та не можуть вирішувати аналогічних судових справ?

Незважаючи на те, що відповідно до класичної доктрини судового прецеденту він має значення для судових органів в аналогічних судових справах, все ж вважаємо, що прецедентна природа рішень верховних судів повинна проявлятися в їх поширенні і на інші несудові органи влади. Наприклад, верховний суд може виявити у судовій справі правову невизначеність, зокрема неоднозначний правовий припис, і у зв'язку з розглядом цієї справи роз'яснити його зміст. Інші органи влади та особи в інших, несудових справах, можуть також зустрітись із цим правовим приписом, щодо якого Верховний Суд здійснив роз'яснення.

Чи повинні такі інші органи влади та особи застосувати рішення верховного суду, в якому міститься таке роз'яснення? Вважаємо, що сучасне розуміння судового прецеденту має охоплювати і необхідність його застосування й такими іншими органами влади та особами. Адже це сприятиме як правовій визначеності учасників суспільних відносин, так і уподібненню не лише судової практики, але і юридичної практики в цілому.

II етап – конкретизація адресата та предмета обов'язковості рішень Верховного Суду України, офіційна публікація на веб-сайті рішень та правових висновків, спроба первинної систематизації правових висновків.

Цей етап розвитку прецедентної практики розпочинається із 13 листопада 2011 року, з часу набрання чинності Закону України № 3932-VI «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо розгляду справ Верховним Судом України» від 20 жовтня 2011 року. Цим законом було доповнено процесуальні кодекси положеннями про те, що «при виборі правової норми, що підлягає застосуванню до спірних правовідносин, суд зобов'язаний враховувати висновки Верховного Суду України, викладені у рішеннях, прийнятих за результатами розгляду заяв про перегляд судового рішення» [12].

Ці законодавчі доповнення були викликані публічною критикою попереднього закону про судоустрій і статус суддів та мало на меті продемонструвати відновлення та підвищення статусу Верховного Суду України у судовій системі.

Привертає до себе увагу те, що цей законодавчий припис конкретизував адресата та предмет обов'язковості прецедентної практики Верховного Суду України. Якщо у попередньому приписі законодавець визначив адресатами прецедентної практики усіх суб'єктів владних повноважень, то у цьому законодавчому приписі адресата деталізовано та більшу увагу акцентовано вже на судових органах.

Якщо відповідно до попереднього припису предметом обов'язковості прецедентної практики встановлювалося рішення Верховного Суду України в цілому, то після внесених змін та доповнень обов'язковим ставав «висновок, викладений у рішенні».

У зв'язку з цим варто зазначити, що предметом обов'язковості прецедентної практики є підстава вирішення складної судової справи, її проблеми правової невизначеності. Таку підставу у правовій доктрині у різних правових системах називають по-різному. В англо-американській літературі її іменують «ratio decidendi», в українській правовій доктрині її переважно називають «правова позиція», і рідше – «правове положення». Звідки і чому законодавець вирішив встановити термін «правовий висновок» невідомо, адже це поняття в українській юридичній науці на той час не використовувалось.

Вважаємо, що термін «правова позиція» є стійким та звичним у правовій доктрині та більшою мірою відповідає змісту прецедентної судової практики. І хоча зміст прецедентної практики Верховного Суду України потребував конкретизації, проте запровадження законодавчого терміна «правовий висновок» видається невдалим.

Також відповідно до цього закону удосконалювався порядок публікування рішень Верховного Суду України. Вони підлягали опублікуванню на офіційному веб-сайті Верховного Суду України не пізніше як через десять днів з дня їх прийняття. Відтак на офіційному веб-сайті Верховного Суду України з'явилися рубрики «Рішення Верховного Суду України» [16] та «Правові висновки Верховного Суду України» [10].

На офіційному веб-сайті Верховного Суду України за цей період розміщено 2 942 рішення у різних видах судових справ, з них 657 – у цивільних, 1 790 – в адміністративних, 367 – в господарських та 128 у кримінальних справах. Оскільки

не всі з цих судових рішень мали прецедентну природу, то в окремій рубриці «Правові висновки Верховного Суду України» за цей період було розміщено 107 його правових висновків.

Необхідно констатувати, що у цей період розвитку прецедентної практики Верховного Суду України аргументація його правових позицій (правових висновків) переважно обмежувалася формальним посиланням на чинне законодавство без залучення позаюридичної аргументації.

Наприклад, в одній із цивільних справ Верховний Суд України, обґрунтовуючи свою правову позицію, як аргументи наводив лише приписи чинного законодавства. Ця цивільна справа стосувалася відмови споживача комунальних послуг укласти відповідний договір на тій підставі, що на його укладення поширюється принцип свободи договору. Виконавець житлово-комунальних послуг звернувся до суду про зобов'язання відповідача укласти відповідний договір. У судовій практиці спостерігався різнобій, в одних судових справах – суди відмовляли у задоволенні такого позову, обґрунтовуючи його суперечністю принципу свободи договору, а в інших – задовольняли, посилаючись на те, що існують спеціальні акти законодавства, відповідно до яких споживач має обов'язок укласти такий договір.

Верховний Суд України у справі № 6-110цс12 від 10 жовтня 2012 року сформував правову позицію, відповідно до якої «укладення договору на надання житлово-комунальних послуг є обов'язком споживача за умови, якщо запропонований виконавцем послуг договір відповідає типовому договору. Відмова споживача послуг від укладення договору в такому разі суперечить вимогам законодавства» [9]. Однак аргументація у цій справі обмежилася виключним цитуванням законодавства без доктринального обґрунтування цієї проблеми правової невизначеності.

Варто звернути увагу на те, що як у першому, так і в другому періоді запровадження та формування прецедентної практики Верховного Суду України характер формулювання обов'язковості прецедентної практики встановлювався абсолютною («жорсткою»), без можливості відступити від попередніх рішень, як самим Верховним Судом України, так і нижчестоящими судами.

У правовій доктрині звернуто увагу на такий недолік прецедентної практики, на відміну від законодавства, як складність пошуку необхідних правових позицій у великій кількості судових рішень. Тому на певному етапі розвитку прецедентної практики постає об'єктивна потреба у її системному впорядкуванні для узгодженого використання та застосування.

Тому і в правовій системі України розпочалися перші спроби систематизації правових висновків Верховного Суду України. Таку систематизацію правових висновків почало здійснювати Управління вивчення та аналізу судової практики за видом юрисдикції, хронологічними та предметними критеріями. Наприклад, правові висновки у кримінальних справах розподілялися за півріччями від 2010 року по 2014 рік, при цьому їх інкорпорація відбувалася за різними інститутами кримінального права [2]. У кожному із правових висновків зазначали реквізити відповідного судового рішення. Така систематизація правових висновків значно полегшила пошук прецедентних судових рішень та позитивно оцінювалася у юридичній практиці.

III етап – зміна прецедентної практики з абсолютної («жорсткої») на відносну («м'яку»), можливість відступу та зміни від попередніх прецедентних судових рішень, запровадження терміна «правова позиція».

Цей період розвитку прецедентної судової практики розпочинається із 28 березня 2015 року, з моменту набрання чинності Законом України від 12 лютого 2015 року № 192-VIII «Про забезпечення права на справедливий суд» [13] та

прийняття нового Закону України від 02.06.2016 року № 1402-VIII «Про судострій і статус суддів» [15].

Цими новими законами відновлювалася можливість перегляду Верховним Судом України рішень судів касаційної інстанції у випадку неоднакового застосування ними не лише норм матеріального права, але також і процесуального права.

Також передбачалася така додаткова підстава перегляду рішень суду касаційної інстанції, як їх невідповідності викладеному у постанові Верховного Суду України висновку щодо застосування у подібних правовідносинах норм матеріального права. Така додаткова підстава формувала механізм забезпечення реалізації правових висновків Верховного Суду України.

Попередній Верховний Суд України у цей період продовжував виконувати свої повноваження і прийняв в цілому 3 234 постанов, з них 1 193 – у цивільних, 1 455 – в адміністративних, 125 – у кримінальних, 461 – в господарських справах. Водночас за цей період на офіційному веб-сайті розміщено лише 30 правових висновків.

Новелою щодо прецедентної практики у цих законах був припис про те, що «суд має право відступити від правової позиції, викладеної у висновках Верховного Суду України, з одночасним наведенням відповідних мотивів».

У зв'язку з цим зазначимо, що відповідно до правової доктрини «вертикальний» прецедент може бути як абсолютним («жорстким»), тобто судовий орган, за жодних обставин та винятків, не може прийняти іншого судового рішення, та відносним («м'яким»), тобто за певних обставин судовий орган може прийняти інше, відмінне рішення в аналогічній судовій справі.

Щоправда, у юридичній науці дискутують питання про допустимість відносної («м'якої») дії «вертикального» прецеденту, оскільки така відносність нівелює класичну англійську доктрину судового прецеденту. Це дає підстави багатьом авторам сумніватися у прецедентній природі судових рішень, які можуть бути не обов'язковими для нижчестоящих судів. Як стверджують автори, такі судові рішення не можуть бути судовими прецедентами, оскільки вони не відповідають жорсткій доктрині прецеденту – «*stare decisis*», що чітко означає «стояти на вирішеному».

Вважаємо, що природа судового прецеденту, який формувався насамперед в англійському праві, і в якому володів абсолютною дією, у сучасних умовах змінюється та повинна відповідати сучасним правовим реаліям. У сучасних правових реаліях судовий прецедент діє не лише в англо-американському, але і в континентальному праві, а тому його доктрина повинна враховувати сучасні потреби та запити судової практики. А сучасні потреби та запити судової практики вимагають гнучкості судового прецеденту, що передбачає можливість та допустимість його зміни та розвитку за певних умов не лише вищестоящими судовими органами, але і нижчестоящими. Тому у сучасних умовах доктрина «*stare decisis*» вже є більш гнучкою, не є такою жорсткою, а у законодавстві континентальних правових систем встановлюється, що судові рішення верховних судів є не стільки обов'язковими, як мають враховуватися, братися до уваги в подібних справах.

Варто зазначити, що після внесення змін та доповнень до процесуальних кодексів спостерігається певний різнобій у використанні деяких термінів, пов'язаних із функціонуванням прецедентної практики, зокрема «обов'язковий», «має враховуватись», «правова позиція» та «правовий висновок».

Після внесених змін та доповнень щодо характеру правових висновків законодавець використав декілька формулювань – «обов'язкові» та «враховуються». Для всіх суб'єктів владних повноважень Висновки Верховного Суду України правовий висновок встановлювали як «обов'язковий», а щодо інших судів загаль-

ної юрисдикції – таким, що «має враховуватись». Такий різнобій у використанні формулювань щодо характеру правових висновків може вносити неоднозначність у розумінні їх природи.

Варто зазначити і те, що законодавець поряд із терміном «правовий висновок» також використав термін «правова позиція». У попередніх приписах було використано конструкцію «висновок, що міститься у рішенні Верховного Суду України», а в цьому приписі – «правову позицію, що міститься у висновках Верховного Суду України».

З таких формулювань випливає, що правовий висновок та правова позиція є різними поняттями, при цьому правовий висновок є ширшим поняттям, оскільки охоплює правову позицію. Вважаємо, що поняття «правовий висновок» та «правова позиція» є тотожними поняттями, оскільки позначають одне і те ж правове явище – зміст рішення суду, на підставі якого вирішується проблема правової невизначеності у складній судовій справі. Така множинність термінів вносить певну неоднозначність та плутанину, оскільки необгрунтовано ускладнює юридичну термінологію. Відтак уважаємо доцільнішим використання лише терміна «правова позиція».

IV етап – початок діяльності «нового» Верховного Суду, повернення до абсолютної («жорсткої») природи прецедентної практики, запровадження додаткових прецедентних механізмів.

Останній період розвитку прецедентної практики в Україні розпочинається 15 грудня 2017 року, з часу набрання чинності окремими положеннями Закону України від 02.06.2016 року № 1402-VIII «Про судоустрій і статус суддів» [15] та Закону України від 3 жовтня 2017 року № 2147-VIII «Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів та початку функціонування Верховного Суду» [11].

Прийняття цих законів було зумовлено необхідністю нормативного забезпечення діяльності новосформованого Верховного Суду (в офіційній назві без слова «Україна») і ними було внесено суттєві зміни у процесуальні кодекси України та інші законодавчі акти. Верховний Суд почав працювати, як найвищий суд у системі судоустрою України, що забезпечує сталість та єдність судової практики. До зміненого складу Верховного суду тепер входить Велика Палата, Касаційний адміністративний суд, Касаційний господарський суд, Касаційний кримінальний суд та Касаційний цивільний суд.

У зв'язку із таким новим складом Верховного Суду до обсягу його прецедентної практики тепер входитимуть не лише рішення Великої Палати, яка по суті є еквівалентом колишнього Верховного Суду України, але також і рішення касаційних судів у його складі. У таких умовах обсяг прецедентної практики Верховного Суду значно збільшується та потребуватиме належної узгодженості та систематизації.

У чинних редакціях Закону України «Про судоустрій та статус суддів» і процесуальних кодексів формулювання щодо прецедентної практики Верховного Суду не допускає можливості відступу судових органів від неї, як було у попередніх редакціях. Такі положення в остаточному варіанті формулюються так: «висновки щодо застосування норм права, викладені у постановках Верховного Суду, є обов'язковими для всіх суб'єктів владних повноважень, які застосовують у своїй діяльності нормативно-правовий акт, що містить відповідну норму права» [15] та «висновки щодо застосування норм права, викладені у постановках Верховного Суду, враховуються іншими судами при застосуванні таких норм права» [15].

Також необхідно зазначити, що пленуму Верховного Суду повернуто повноваження за результатами аналізу судової статистики та узагальнення судової практики

надавати роз'яснення рекомендаційного характеру з питань застосування законодавства при вирішенні судових справ [15].

Неможливість відступу нижчестоящих судових органів від правових позицій Верховного Суду та повернення йому повноваження щодо роз'яснення законодавства на основі узагальнення судової практики викликано насамперед намаганням Верховного Суду усунути корупційні ризики у судовій системі та спробою дисциплінувати нижчестоящі судові органи. Однак вважаємо, ця мета повинна досягатися іншими заходами, а не за рахунок порушення принципу незалежності нижчестоящих органів судової влади, що може свідчити про повернення до практики радянського періоду.

Однак, якщо нове законодавство виключило можливість відступу від правових висновків Верховного Суду інших судових органів, то стосовно відступу від правових висновків самого Верховного Суду така можливість передбачена. Зокрема суд, який розглядає справу в касаційному порядку у складі колегії суддів, палати або об'єднаної палати, передає справу на розгляд Великої Палати Верховного Суду, якщо така колегія (палата, об'єднана палата) вважає за необхідне відступити від висновку щодо застосування норми права у подібних правовідносинах, викладеного в раніше ухваленому рішенні Великої Палати [15].

І в практиці Великої Палати Верховного Суду вже наявні судові справи, в яких вона відійшла від правових позицій попереднього Верховного Суду України. У низці проваджень Велика Палата Верховного суду вже прийняла постанови, в яких відступила від висновків щодо застосування норми права у подібних правовідносинах. Наприклад, у постановах Верховного Суду України існувала правова позиція, відповідно до якої споживач мав сплатити судовий збір за подання до суду апеляційної скарги і звільнявся від сплати судового збору лише при поданні позовної заяви. Натомість Велика Палата Верховного Суду змінила цю правову позицію та обґрунтувала, що споживач звільняється від плати судового збору і за подання заяви до апеляційного суду, зазначивши, що «відступаючи від практики Верховного Суду України, колегія суддів Великої Палати Верховного Суду вважає, що порушені права можуть захищатись як у суді першої інстанції (при пред'явленні позову), так і на наступних стадіях цивільного процесу, а саме при апеляційному перегляді. Ці стадії судового захисту є єдиним цивільним процесом, завдання якого є справедливий розгляд і вирішення цивільних справ з метою захисту порушеного права» [6].

Однією із запроваджених новел також є і введення терміна «виключна правова проблема». Підставою для передачі справи на розгляд Великої Палати стала така обставина, як виключна правова проблема, і якщо така передача необхідна для забезпечення розвитку права та формування єдиної правозастосовчої практики.

Наприклад, у судовій практиці спостерігався різнобій щодо можливості оскарження в апеляційному порядку ухвал слідчого судді, якщо це прямо не передбачено у кримінальному процесуальному кодексі. Одні апеляційні суди відмовляли у відкритті апеляційного провадження, посилаючись на ч. 4 ст. 399 КПК, а інші – відкривали, обґрунтовуючи загальними засадами процесуального законодавства та правом на апеляційне оскарження (п. 17 ч. 1 ст. 7 та ч. 1 ст. 24 КПК). У зв'язку з цим Велика палата у постанові від 23 травня 2018 року № 13-19кц18, констатуючи наявність виключної правової проблеми, вирішила, що у разі постановлення слідчим суддею ухвали, що не передбачена кримінальними процесуальними нормами, до яких відсилає положення ч. 3 ст. 309 КПК, суд апеляційної інстанції не вправі відмовити у перевірці її законності, посилаючись на приписи ч. 4 ст. 399 КПК. Право на апеляційне оскарження такого судового рішення підлягає забезпеченню на підставі п. 17 ч. 1 ст. 7 та ч. 1 ст. 24 КПК, які його гарантують [7].

Варто звернути увагу на те, що рубрикація рішень Великої палати Верховного Суду якісно змінилася. Чітке розміщення тексту постанов, у яких чітко рубриковані положення про історію справи, аргументи учасників справи, позицію верховного суду, зокрема оцінку аргументів учасників справи та висновків судів першої й апеляційної інстанцій, висновків за результатами розгляду касаційної скарги, висновків про правильне застосування норм права та ін., значно полегшують юридичний аналіз правових позицій Верховного Суду.

Також привертає до себе позитивну увагу підвищення якості аргументації правових позицій, яка не обмежується зазначенням приписів чинного законодавства, а передбачає і використання принципів права та доктринальних правових положень. У перегляді справи, в якій щодо відповідача у суді першої інстанції було прийнято заочне рішення, а в апеляційному перегляді у реалізації права на застосування позовної давності йому було відмовлено, суд використав не лише приписи законодавства. Велика Палата Верховного Суду свою правову позицію аргументувала зокрема тим, що «створення рівних можливостей учасникам процесу у доступі до суду та до реалізації і захисту їх прав є частиною гарантій справедливого правосуддя, зокрема принципів рівності та змагальності сторін. Відповідач, який не був належно (згідно з вимогами процесуального закону) повідомлений про час і місце розгляду справи у суді першої інстанції, не має рівних з позивачем можливостей подання доказів, їх дослідження та доведення перед цим судом їх переконливості, а також не може нарівні з позивачем довести у суді першої інстанції ті обставини, на які він посилається як на підставу своїх заперечень» [5].

Також вищенаведеними законами введено низку новел щодо функціонування прецедентної судової практики Верховного Суду, зокрема пленуму Верховного Суду надано повноваження щодо систематизації та оприлюднення правових позицій, а в адміністративному судочинстві запроваджено інститут зразкових і типових справ.

Підсумовуючи розгляд та аналіз етапів запровадження і розвитку прецедентної практики Верховного Суду в Україні варто узагальнити такі положення.

Питання прецедентної практики у правовій доктрині України залишаються недостатньо розробленими. Традиційне розмежування та протиставлення прецедентної практики і судової практики призводить до того, що не враховано позитивний досвід функціонування прецедентної практики країн англо-американського права. Врахування такого досвіду сприяло б задоволенню запитів судової практики у підвищенні значення рішень верховних судів в аналогічних справах.

У запровадженні та розвитку прецедентної практики Верховного Суду в Україні спостерігаються як позитивні, так і негативні моменти.

Позитивними моментами можна назвати офіційне визнання фактичного впливу рішень верховних судів в аналогічних справах і у зв'язку з цим поступову розробку механізму забезпечення прецедентної практики. Поступово удосконалюються засоби її забезпечення, зокрема засоби доступності (опублікування), узгодженості (систематизації), реалізації та розвитку. Все це ефективно сприяє уподібненню судової практики в Україні.

Негативні моменти спостерігаються у спонтанності та непослідовності запровадження і розвитку прецедентної практики, що проявляється зокрема у частому внесенні протилежних змін та доповнень щодо прецедентної практики (спочатку «жорстка», потім «м'яка», а тепер знову «жорстка»), у використанні неоднозначної термінології («правовий висновок» та «правова позиція», «враховується» та «обов'язковий»), низька якість аргументації правових позицій.

У діяльності Верховного Суду підтверджується поступове підвищення ефективності прецедентної практики, структура та зміст його прецедентних рішень стають

більш якісними, його правові позиції починають якісно аргументувати та ефективно застосовувати нижчестоящі суди. Водночас проблемами, з якими стикається Верховний Суд, є узгодженість його прецедентної практики із прецедентною практикою Верховного Суду України, а також її узгодженість у межах самого Верховного Суду – його Великої Палати та відповідних касаційних судів.

Таблиця

ТАБ	Запровадження та розвиток прецедентної судової практики у діяльності Верховного Суду в Україні	
Етапи	Зміст законодавчого припису	Особливості на відповідних етапах
I етап з 3 серпня 2010 року	Закон України від 7 липня 2010 року № 2453-VI «Про судоустрій і статус суддів»	
	«рішення Верховного Суду України, прийняте за наслідками розгляду заяви про перегляд судового рішення з мотивів неоднакового застосування судом (судами) касаційної інстанції одних і тих самих норм матеріального права у подібних правовідносинах, є обов'язковим для всіх суб'єктів владних повноважень, які застосовують у своїй діяльності нормативно-правовий акт, що містить зазначену норму права, та для всіх судів України. Суди зобов'язані привести свою судову практику у відповідність із рішенням Верховного Суду України»	<ul style="list-style-type: none"> – формалізація загальнообов'язковості та нормативності рішень верховного суду у конкретних судових справах; – запровадження прецедентної практики у всіх категоріях судових справ; – адресатом прецедентної практики встановлені усі суб'єкти владних повноважень та всі суди; – предметом обов'язковості прецедентної практики встановлюється в цілому рішення Верховного Суду України; – не передбачається можливість відступу від прецедентної практики
II етап з 13 листопада 2011 року	Закон України № 3932-VI «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо розгляду справ Верховним Судом України» від 20 жовтня 2011 року	
	«при виборі правової норми, що підлягає застосуванню до спірних правовідносин, суд зобов'язаний враховувати висновки Верховного Суду України, викладені у рішеннях, прийнятих за результатами розгляду заяв про перегляд судового рішення»	<ul style="list-style-type: none"> – конкретизація адресата прецедентної практики на судових органах; – деталізація предмета обов'язковості прецедентної практики до «висновків, викладених у рішеннях»; – передбачається офіційне опублікування на веб-сайті Верховного Суду України його рішень та правових висновків; – первинна систематизація правових висновків

Продовження таблиці

<p>III етап 28 березня 2015 року</p>	<p>Закон України від 12 лютого 2015 року № 192-VIII «Про забезпечення права на справедливий суд», Закон України від 02.06.2016 року № 1402-VIII «Про судоустрій і статус суддів»</p>	
	<p>«Висновок щодо застосування норм права, викладений у постанові Верховного Суду України, має враховуватися іншими судами загальної юрисдикції при застосуванні таких норм права. Суд має право відступити від правової позиції, викладеної у висновках Верховного Суду України, з одночасним наведенням відповідних мотивів»</p>	<ul style="list-style-type: none"> – передбачається можливість відступу від прецедентної судової практики за певних умов; – запроваджується термін «правова позиція»; – можливість оскаржувати та переглядати рішення судів касаційної інстанції на підставі їх невідповідності правовим висновкам Верховного Суду України
<p>IV етап 15 грудня 2017 року</p>	<p>Закон України від 03.10.2017 року № 2147-VIII «Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів»</p>	
	<p>«висновки щодо застосування норм права, викладені у постановках Верховного Суду, є обов'язковими для всіх суб'єктів владних повноважень, які застосовують у своїй діяльності нормативно-правовий акт, що містить відповідну норму права»</p> <p>«Висновки щодо застосування норм права, викладені у постановках Верховного Суду, враховуються іншими судами при застосуванні таких норм права»</p>	<ul style="list-style-type: none"> – утворення Верховного Суду у складі Великої палати та відповідних касаційних судів, у зв'язку з цим розширення обсягу прецедентної практики; – запровадження поняття «виключна правова проблема» як підстави передачі справи на розгляд Великої палати Верховного Суду; – можливість відступу від правових висновків лише самого Верховного Суду та скасування можливості відступу від його правових висновків інших судових органів; – надання пленуму Верховного Суду повноваження щодо систематизації та оприлюднення правових позицій; – повернення пленуму Верховного Суду повноваження щодо роз'яснення законодавства на основі узагальнення судової практики; – запровадження в адміністративному судочинстві подібного до прецедентної практики інституту зразкових та типових справ

Список використаних джерел

1. Вирок Івано-Франківського міського суду 12 серпня 2013 року у справі № 344/1427/13-к. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://reyestr.court.gov.ua/Review/32969386>
2. Висновки Верховного Суду України у кримінальних справах. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [http://www.viaduk.net/clients/vsu/vsu.nsf/\(documents\)/7EACECCFCF39-C5E5C2257B7B004AD310](http://www.viaduk.net/clients/vsu/vsu.nsf/(documents)/7EACECCFCF39-C5E5C2257B7B004AD310)
3. Висновки та рекомендації за результатами проведення Міжнародної науково-практичної конференції «Конституційні аспекти судової реформи в Україні» (24–25 березня 2011 року, м. Львів), проект USAID «Україна: верховенство права та програма РЄ та ЄС «Прозорість та ефективність судової системи». [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.fair.org.ua/content/library_doc/Lviv_Constitutional_Conference_Conclusions_ukr.pdf
4. Луць Л. А. Перспективи становлення судового прецеденту як джерела права України [Електронний ресурс] / Л. А. Луць // Вісник центру суддівської студії. – 2006. – № 6. – С. 9–15.. – Режим доступу : http://www.judges.org.ua/article/Vesnik_6.pdf
5. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 17 квітня 2018 року у справі № 14-59цс18. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://reyestr.court.gov.ua/Review/74963810>
6. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 21 березня 2018 року у справі № 761/24881/16-ц. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://reyestr.court.gov.ua/Review/73054749>
7. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 23 травня 2018 року у справі № 237/1459/17. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/74475877>
8. Постанова Верховного Суду України 04 квітня 2011 року у справі № 5-1кц11. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/14887470>
9. Постанова Верховного Суду України від 10 жовтня 2012 року у справі № 6-110цс12. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://reyestr.court.gov.ua/Review/26497408>
10. Правові висновки Верховного Суду України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [http://www.viaduk.net/clients/vsu/vsu.nsf/\(documents\)/A041E3E563C3DF0DC2257B09003D4F29?OpenDocument&Type=2012&](http://www.viaduk.net/clients/vsu/vsu.nsf/(documents)/A041E3E563C3DF0DC2257B09003D4F29?OpenDocument&Type=2012&)
11. Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів : Закон України від 3 жовтня 2017 р. № 2147-VIII. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2147%D0%B0-19>
12. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо розгляду справ Верховним Судом України : Закон України від 10.10.2011 № 3932-VI. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3932-17/ed20111020>
13. Про забезпечення права на справедливий суд: Закону України від 12 лютого 2015 р. № 192-VIII. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/192-19/ed20150212>
14. Про судоустрій і статус суддів : Закон України від 07.07.2010 № 2453-VI. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2453-17/ed20100707>
15. Про судоустрій і статус суддів : Закон України від 02.06.2016 № 1402-VIII. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19/ed20160602>
16. Рішення Верховного Суду України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [http://www.viaduk.net/clients/vsu/vsu.nsf/\(documents\)/3696222D4F434DACC2257B1E004945F6](http://www.viaduk.net/clients/vsu/vsu.nsf/(documents)/3696222D4F434DACC2257B1E004945F6)
17. Рішення Верховного Суду України. – 2011. – № 1 (22); 2011. – 2 (23); 2012. – 1 (24). [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [http://www.viaduk.net/clients/vsu/vsu.nsf/\(firstview\)/-rsh.html?OpenDocument&Count=1000](http://www.viaduk.net/clients/vsu/vsu.nsf/(firstview)/-rsh.html?OpenDocument&Count=1000)
18. Стецик Н. Запровадження прецедентної практики верховних судів у пострадянських правових системах [Електронний ресурс]. / Н. Стецик // Вісник Верховного Суду України. – 2017. – 11–12 (207–208). – С. 66–72. – Режим доступу : <http://www.viaduk.net/clients/vsu/>

vsu.nsf/7864c99c46598282c2257b4c0037c014/a1890fcfc5b24fcdc22582120049dd29/\$-FILE/Visnyk_11_2017_web.pdf

19. LHS Discussion Hub «Прецедентний випадок: чи існує він все-таки?». [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://www.facebook.com/legalhighschool/videos/394808881284273/>

References

1. *Vyrok Ivano-Frankivs'koho mis'koho sudu 12 serpnia 2013 roku u spravi № 344/1427/13-k*. Retrieved from <http://reyestr.court.gov.ua/Review/32969386>
2. *Vysnovky Verkhovnoho Sudu Ukrainy u kryminal'nykh spravakh*. Retrieved from [http://www.viaduk.net/clients/vsu/vsu.nsf/\(documents\)/7EACECCFCF39C5E5C2257B7B004AD310](http://www.viaduk.net/clients/vsu/vsu.nsf/(documents)/7EACECCFCF39C5E5C2257B7B004AD310)
3. *Vysnovky ta rekomendatsii za rezul'tatamy provedennia Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii «Konstytutsijni aspekty sudovoi reformy v Ukraini»» (24–25 bereznia 2011 roku, m. L'viv), proekt USAID «Ukraina: verkhovenstvo prava ta prohrama RYe ta YeS «Prozorist' ta efektyvnist' sudovoi systemy»»*. Retrieved from http://www.fair.org.ua/content/library_doc/Lviv_Constitutional_Conference_Conclusions_ukr.pdf
4. Luts', L. A. (2006). *Perspektyvy stanovlennia sudovoho pretsedentu iak dzherela prava Ukrainy*. *Visnyk tsentru suddivs'kyj studij*, 6, 9–15. Retrieved from http://www.judges.org.ua/article/Vesnik_6.pdf
5. *Postanova Velykoi Palaty Verkhovnoho Sudu vid 17 kvitnia 2018 roku u spravi № 14-59tss18*. Retrieved from <http://reyestr.court.gov.ua/Review/74963810>
6. *Postanova Velykoi Palaty Verkhovnoho Sudu vid 21 bereznia 2018 roku u spravi № 761/24881/16-ts*. Retrieved from <http://reyestr.court.gov.ua/Review/73054749>
7. *Postanova Velykoi Palaty Verkhovnoho Sudu vid 23 travnia 2018 roku u spravi № 237/1459/17*. Retrieved from <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/74475877>
8. *Postanova Verkhovnoho Sudu Ukrainy 04 kvitnia 2011 roku u spravi № 5-1ks11*. Retrieved from <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/14887470>
9. *Postanova Verkhovnoho Sudu Ukrainy vid 10 zhovtnia 2012 roku u spravi № 6-110tss12*. Retrieved from <http://reyestr.court.gov.ua/Review/26497408>
10. *Pravovi vysnovky Verkhovnoho Sudu Ukrainy*. Retrieved from [http://www.viaduk.net/clients/vsu/vsu.nsf/\(documents\)/A041E3E563C3DF0DC2257B09003D4F29?OpenDocument&Type=2012&](http://www.viaduk.net/clients/vsu/vsu.nsf/(documents)/A041E3E563C3DF0DC2257B09003D4F29?OpenDocument&Type=2012&)
11. *Pro vnesennia zmin do Hospodars'koho protsesual'noho kodeksu Ukrainy, Tsyvil'noho protsesual'noho kodeksu Ukrainy, Kodeksu administratyvnoho sudochynstva Ukrainy ta inshykh zakonodavchykh aktiv: Zakon Ukrainy vid 3 zhovtnia 2017 r. № 2147-VIII*. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2147%D0%B0-19>
12. *Pro vnesennia zmin do deiakyykh zakonodavchykh aktiv Ukrainy schodo rozghliadu sprav Verkhovnym Sudom Ukrainy: Zakon Ukrainy vid 10.10.2011 № 3932-VI*. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3932-17/ed20111020>
13. *Pro zabezpechennia prava na spravedlyvyj sud: Zakon Ukrainy vid 12 liutoho 2015 r. № 192-VIII*. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/192-19/ed20150212>
14. *Pro sudoustrij i status suddiv: Zakon Ukrainy vid 07.07.2010 № 2453-VI*. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2453-17/ed20100707>
15. *Pro sudoustrij i status suddiv: Zakon Ukrainy vid 02.06.2016 № 1402-VIII*. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19/ed20160602>
16. *Rishennia Verkhovnoho Sudu Ukrainy*. Retrieved from [http://www.viaduk.net/clients/vsu/vsu.nsf/\(documents\)/3696222D4F434DACC2257B1E004945F6](http://www.viaduk.net/clients/vsu/vsu.nsf/(documents)/3696222D4F434DACC2257B1E004945F6)
17. *Rishennia Verkhovnoho Sudu Ukrainy: № 1 (22) 2011, № 2(23) 2011, 1 (24) 2012*. Retrieved from [http://www.viaduk.net/clients/vsu/vsu.nsf/\(firstview\)/rish.html?OpenDocument&Count=1000](http://www.viaduk.net/clients/vsu/vsu.nsf/(firstview)/rish.html?OpenDocument&Count=1000)
18. Stetsyk, N. (2017). *Zaprovdzhennia pretsedentnoi praktyky verkhovnykh sudiv u postradians'kykh pravovykh systemakh*. *Visnyk Verkhovnoho Sudu Ukrainy*, 11–12 (207–208),

66–72. Retrieved from [http://www.viaduk.net/clients/vsu/vsu.nsf/7864c99c46598282c2257-b4c0037c014/a1890fcfc5b24fcdc22582120049dd29/\\$FILE/Visnyk_11_2017_web.pdf](http://www.viaduk.net/clients/vsu/vsu.nsf/7864c99c46598282c2257-b4c0037c014/a1890fcfc5b24fcdc22582120049dd29/$FILE/Visnyk_11_2017_web.pdf)

19. *LHS Discussion Hub «Pretsedentnyj vypadok: chy isnuie vin vse-taky?»*. Retrieved from <https://www.facebook.com/legalhighschool/videos/394808881284273/>

CASE LAW: ANALYSIS OF THE STAGES OF INTRODUCTION AND DEVELOPMENT IN UKRAINE

N. Stetsyk

*Ivan Franko National University of Lviv,
Universytetska Str., 1, Lviv, Ukraine, 79000,
e-mail: nazariy.stetsyk@lnu.edu.ua*

An analysis of contemporary legislation and court practice of Ukraine makes it possible to distinguish certain stages in the introducing and development of case law in the activity of the Supreme Court in Ukraine. Such stages are primarily related to the adoption of appropriate amendments and supplements to the laws on the judiciary and the procedural codes of Ukraine. Article is devoted to the consideration of the introduction and development of case law at these various stages.

It is noted that stage I begins with the formalization of case law of the Supreme Court of Ukraine, introduction of case law in all categories of court cases. On 03 August 2010 a new Law of Ukraine «On the Judiciary and Status of Judges» of 07 July 2010 № 2453-VI came into force. Under this law, decisions of the Supreme Court of Ukraine in specific cases were given a binding and normative character for the first time. Consequently, there was a supplement to all procedural codes of Ukraine, according to which «the decision of the Supreme Court of Ukraine, adopted on the basis of the consideration results of the application for review of the court decision on the grounds of an unequal application by the court (courts) of the cassation instance of the same substantive legal norm in similar legal relations, is binding for all subjects of authority that apply the normative legal act containing the specified legal norm in their activities, as well as for all courts of Ukraine. Courts are obliged to bring their case law in line with the decision of the Supreme Court of Ukraine».

It is shown that stage II consists in the concretization of the addressee and the subject of case law; official publication of decisions and legal conclusions, initial systematization of legal conclusions. This stage of the development of case law begins on 13 November 2011, from the date of entry into force of the Law of Ukraine «On Amendments to Certain Legislative Acts of Ukraine on the Consideration of Cases by the Supreme Court of Ukraine» of 20 October 2011 № 3932-VI. Under this law, all procedural codes of Ukraine were amended and supplemented with the following provision: «to decide what legal norm shall be applied in regard to particular legal matters, court is obliged to take into the consideration the conclusions of the SCU, set in the decisions, issued as the result of the judicial review of statements requesting the review of the court decision».

It is also stated that the stage III foreseen changement of case law from absolute (rigid) to relative (soft); possibility of departing from previous case law; introduction of the notion of «Legal Position».

This period of the development of case law starts on 28 March 2015, from the moment of coming into force the Law of Ukraine «On Ensuring the Right to a Fair Trial» of 12 February 2015 № 192-VIII, and then the adoption of a new Law of Ukraine «On the Judiciary and Status of Judges» of 02 June 2016 № 1402-VIII. These new laws restored the possibility for the SCU to review the decisions of the courts of cassation in case of the unequal application of not only

substantive, but also procedural legal norms. It also provided for such an additional ground for reviewing the decisions of the courts of cassation as their non-compliance with the conclusion set forth in the decision of the SCU. Such an additional ground was to ensure the implementation of the legal conclusions of the SCU.

The last stage IV consists in formation of case law of «new» Supreme Court; returning to the absolute (rigid) case law; introduction of additional case law mechanisms.

The last period of the development of case law in Ukraine begins on 15 December 2017, since the entry into force of certain provisions of the Law of Ukraine «On the Judiciary and Status of Judges» of 02 June 2016 № 1402-VIII and the Law of Ukraine «On Amendments to the Commercial Procedural Code of Ukraine, the Civil Procedural Code of Ukraine, the Code of Administrative Procedure of Ukraine and other legislative acts» of 10 October 2017 № 2147-VIII. These provisions are formulated in the final form as follows: «the conclusions on the application of legal norms, set forth in the decisions of the Supreme Court, are binding on all subjects of power, which apply a legal act containing the relevant legal norms in their activities» and «the conclusions regarding the application of the legal norms, set forth in the decisions of the Supreme Court, are taken into account by other courts in the application of such legal norms».

Both the positive and the negative aspects in the introduction and development of case law of the Supreme Court in Ukraine are observed.

Appendix to the article, schematically describing these features at various stages, is added.

Keywords: judicial precedent, unity of judicial practice, Supreme Court of Ukraine

*Стаття: надійшла до редакції 07.02.2019
прийнята до друку 21.05.2019*